

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ
з дисципліни
“ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА”
(для спеціалістів, магістрів)**

Київ

ДП «Видавничий дім «Персонал»

2009

Підготовлено доцентом кафедри інформаційно-комп'ютерних технологій в медицині та екології *Н. В. Тордія*, ст. викладачем кафедри *С. М. Мамонтовим*

Затверджено на засіданні кафедри інформаційно-комп'ютерних технологій в медицині та екології (протокол № 15 від 22.04.08)

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом

Тордія Н. В., Мамонтов С. М. Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів з дисципліни “Екологічна безпека” (для спеціалістів, магістрів). — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — 15 с.

Методичні рекомендації містять пояснювальну записку, тематичний план дисципліни “Екологічна безпека», методичні вказівки до самостійного вивчення кожної теми, теми рефератів, питання для самоконтролю, список літератури.

- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009
- © ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Глобальна екологічна ситуація характеризується розвитком екологічної кризи, незважаючи на зусилля, що були здійснені в останні 20 років для створення міжнародної та національної інфраструктур з охорони навколишнього середовища, реалізації десятків міжнародних і сотень регіональних і національних програм з очищення та відновлення локальних ділянок навколишнього середовища, формуванню системи природоохоронного законодавства у багатьох країнах, розробки ресурсозберігаючих технологій на загальну суму 1,3 трлн. долл. У зіставленні з періодом до 1970 р. такі зусилля виявляються безпрецедентними, але їхня очевидна недостатність свідчить про те, що для запобігання екологічній катастрофі необхідні радикальніші демографічні, соціальні та екологічні заходи.

Всі глобальні тенденції розвитку екологічної кризи проявляються і в Україні. Природний механізм стабілізації навколишнього середовища порушено господарською діяльністю людини, що безперервно зростає, потужність якої в енергетичному вимірі (в основному за рахунок викопного палива) досягла 10 % потужності фотосинтезу та охопила 61 % суші. В багатьох країнах світу уже практично не залишилося неушкоджених господарською діяльністю територій. Навіть продовження та розширення природоохоронних заходів, до яких людство вдавалося за останні 50 років, не змінить глобальної тенденції, що веде до планетарної екологічної катастрофи.

Вирішення проблеми забезпечення екологічної безпеки пов'язане з вибором концепції розвитку. На сьогодні, незважаючи на різноманіття думок, гіпотез та моделей, реально конкурують дві концепції розвитку світу з позицій наявних екологічних проблем.

Згідно з першою, яку умовно можна назвати ресурсною, або техногенною, людство може вирішити всі екологічні проблеми та забезпечити екологічну безпеку чисто технологічними засобами, тобто змінюючи та виправляючи господарство на основі нових технологій і не встановлюючи обмежень щодо об'ємів використання ресурсів, економічного зростання та чисельності населення. Вона має широкий спектр відтінків, починаючи з повного заперечення будь-якої екологічної небезпеки, окрім локальних випадків, проголошуючи ідею відсутності меж розвитку, і закінчуючи закликами перейти до стійкого розвитку, який розуміють як задоволення потреб нинішнього та майбутнього поколінь людей, тобто фактично до намагань

поєднати збереження навколишнього природного середовища з економічним зростанням (у його традиційному розумінні) та чисельності населення. Екологічні проблеми в рамках цієї концепції нерідко уявляються тимчасовим явищем, що обумовлене “незбалансованим використанням технологій”, яке буде переборене в близькому майбутньому. Саме в рамках цієї концепції було сформовано сучасний напрям природоохоронної діяльності як системи локальних очищень середовища від забруднення та нормування середовища за невеликим (декілька десятків) набором показників, а також впровадження ресурсозберігаючих технологій.

Прибічники другої концепції, яку умовно можна назвати біосферною, роблять спробу теоретично обґрунтувати та осмислити поняття екологічного імперативу. Ще у першій чверті XX ст. було висловлено ідею про роль “живої речовини” у формуванні нашої планети, ролі біохімічних круговертів у цьому процесі і, нарешті, значення людини як геологічної сили. Проте теоретична реалізація концепції здійснилася лише в останній чверті XX ст., спочатку у вигляді гіпотези Гея, в рамках якої було сформовано основний принцип — біотична регуляція, але не було виявлено механізму, за допомогою якого біота здійснює регуляцію навколишнього середовища та забезпечує її стійкість в інтересах власного розвитку. Виявлення та описання цього механізму, оформлення теорії біотичної регуляції та стійкості навколишнього середовища в цілому завершено в останньому десятиріччі XX ст.

Теоретична біосферна концепція — це емпіричне узагальнення всього накопиченого експериментального матеріалу на основі відомих законів фізики та біології. Вона відповідає на питання, як забезпечується стійкість життя, природна біотична стійкість навколишнього середовища. Теорія визначає, що стійкість — це здатність біоти компенсувати зовнішні збурення завдяки дії негативних зворотних зв'язків, що збуджуються такими збуреннями, та повертати середовище до стану, що саме в цьому сенсі є стійким, або динамічно рівноважним.

Отже, екологічна безпека — це стійкий стан навколишнього середовища, що забезпечує можливість поліпшення якості життя людей, захищеність від природних та техногенних катастроф, стабільний прогрес суспільства та держави.

Основні принципи екологічної безпеки можуть бути такими:

- 1) принцип виправданості — будь-яка сукупність дій, станів та процесів прямо чи побічно не повинна призводити до шкоди (або

загроз такої шкоди), що завдається природному середовищу або людині;

- 2) принцип оптимізації, або стійкого розвитку — рівні впливу на навколишнє середовище та людину повинні бути такими, щоб за будь-якої їх тривалості не завдавати шкоди майбутнім поколінням;
- 3) принцип коеволюції — тобто природа та людина розвиваються паралельно, впливаючи одне на одного;
- 4) принцип рівноваги — екологічний баланс у будь-якому регіоні повинен бути на такому рівні, до якого фізично, соціально-економічно, технологічно та політично може без великої шкоди адаптуватися навколишнє середовище та людина;
- 5) принцип управління — забезпечення виконання норм і вимог, що обмежують шкідливий вплив процесів виробництва та продукції, що виробляється, на навколишнє середовище, раціональне використання природних ресурсів, їх відновлення та відтворення;
- 6) принцип природності — технічні системи керування навколишнім середовищем з часом потребують дедалі більшого вкладання коштів, аж до нераціональності їх підтримання, і тому форми управління, засновані на об'єктивних законах природи, завжди ефективніші від технічних;
- 7) принцип оманливого благополуччя — перші успіхи (або невдачі) у природокористуванні можуть бути короточасними: успіх заходів з перетворення природи або управління нею об'єктивно оцінюється лише після з'ясування ходу та результатів природних ланцюгових реакцій у межах природного циклу (від кількох років до кількох десятиків років);
- 8) принцип невизначеності — інформація при проведенні заходів щодо перетворення природного середовища завжди недостатня для апріорного судження про всі можливі результати (особливо у далекій перспективі) заходу, що здійснюється.

На сучасному етапі розвитку суспільства екологічній безпеці приділяється велика увага. Концепція сталого розвитку людства ООН стала основою для вирішення низки проблем щодо безпеки людини, зокрема розвитку освіти у цій сфері. Захист довкілля та життєдіяльності людини від негативних впливів антропогенного навантаження є одним з найголовніших напрямів забезпечення безпеки населення України.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
дисципліни
“ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА”

№ пор.	Назва змістового модуля і теми
1 2 3	<p>Вступ</p> <p>Предмет, структура, завдання курсу</p> <p>Методологічні засади загальної безпеки</p> <p>Складові екологічної безпеки</p>
4 5	<p>Змістовий модуль I. Контроль, оцінка, прогноз стану довкілля</p> <p>Моніторинг стану довкілля в Україні</p> <p>Забруднювачі довкілля, їх класифікація та система контролю стану довкілля</p>
6 7 8 9	<p>Змістовий модуль II. Основні чинники антропогенного навантаження на довкілля</p> <p>Антропогенне забруднення</p> <p>Реакція довкілля на антропогенний вплив</p> <p>Оцінка ризику</p> <p>Стратегія управління екологічною безпекою</p>
10 11 12	<p>Змістовий модуль III. Законодавче забезпечення екологічної безпеки</p> <p>Міжнародне право та політика в сфері екологічної безпеки</p> <p>Екологічне законодавство та реалізація державної екологічної політики в Україні</p> <p>Екологічно безпечний розвиток</p>
Разом годин: 108	

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ КОЖНОЇ ТЕМИ

Змістовий модуль I. Контроль, оцінка, прогноз стану довкілля

Тема 1. Предмет, структура, завдання курсу, методологічні засади загальної безпеки

Поняття про безпеку взагалі та про екологічну безпеку зокрема. Складові екологічної безпеки. Види загроз, екологічні загрози. Загальні цілі, що мають бути досягнені для вирішення екологічних проблем (досліджені глобальних енергетичних та біогеохімічних кругообігів, обґрунтування систем спостереження для оцінки глобальних змін, аналіз глобальних змін у біорізноманітті, розробка теоретичних та методологічних основ розуміння екологічних змін, аналіз та підтримка міжнародних зусиль). Основні пріоритети в управлінні глобальною екологічною безпекою та ризиком.

Література [1; 4; 5; 10]

Контрольні запитання

1. Що таке екологічна безпека?
2. Що означає поняття “екологічна загроза”?
3. Якими є основні пріоритети України?

Теми для дискусії

1. Основні завдання екологічної безпеки.
2. Напрями екологічної політики України.

Тема 2. Моніторинг стану довкілля в Україні

Джерела та наслідки екологічної небезпеки (технологічна та екологічна кризи). Критерії оцінки екологічного стану екосистеми, здоров'я населення. Види стану екосистем (природний, рівноважний, кризовий, критичний, катастрофічний, колапсу). Екологічний моніторинг, його сутність і завдання. Класифікація систем моніторингу. Органи контролю за станом навколишнього середовища.

Література [4; 7; 16; 23; 33; 36]

Контрольні запитання

1. Що таке екологічна криза?
2. Якими є критерії оцінки екологічного стану екосистеми?
3. Що таке моніторинг навколишнього середовища?
4. Які є органи контролю за навколишнім середовищем?

Теми для рефератів

1. Основні ознаки екологічної кризи в Україні.
2. Моніторинг навколишнього середовища, його види.

Змістовий модуль II. Основні чинники антропогенного навантаження на довкілля

Тема 3. Антропогенне забруднення

Поняття про забруднення. Причини та наслідки забруднення. Антропогенне та природне забруднення.

Класифікація, характер та причини забруднення середовища існування. Класифікації забруднень: за характером виникнення (природні, біотичні, мікробіологічні, антропогенні); за масштабом впливу (промислові, сільськогосподарські, військові, локальні, регіональні, глобальні); за часом дії (короткочасні, довготривалі, постійні); за характером впливу (прямі, опосередковані); за механізмом виникнення (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, теплові, світлові, акустичні, електромагнітні, радіоактивні); за об'єктом впливу (флора, фауна, люди, атмосфера, гідросфера, ґрунт, літосфера, космічний простір, спори та конструкції); за агрегатним станом (газоподібні, рідкі, тверді).

Література [1; 4; 12; 20; 22; 28; 29; 32]

Контрольні запитання

1. Які існують види забруднень?
2. Якими є причини забруднення середовища?
3. Наведіть класифікацію забруднювачів за характером дії.
4. Перелічіть причини антропогенного забруднення довкілля.

Тема 4. Реакція довкілля на антропогенний вплив. Оцінка ризику

Ієрархія систем моніторингу (низові, середнього рівня, вищого рівня), основні завдання різних рівнів. Основні завдання Державної системи екологічного моніторингу довкілля. Характеристика технічних засобів отримання та обробки інформації в складі комплексного моніторингу.

Література [3; 4; 10; 16; 24; 34]

Контрольні запитання

1. Що означає поняття “моніторинг” в Україні?
2. Що таке комплексний моніторинг?
3. Перелічіть рівні системи моніторингу.

Змістовий модуль III. Законодавче забезпечення екологічної безпеки

Тема 5. Міжнародне право та політика в сфері екологічної безпеки

Сучасна екологічна ситуація. Світовий досвід екополітики в умовах ринкової та централізованої планованої економіки. Нові екологічні технології та навколишнє середовище. Найважливіші джерела міжнародного екологічного права. Концепція стійкого розвитку цивілізації, основні напрями стійкого розвитку. “Декларація Ріо”. Римський Клуб, його мета, структура, функції, роль на міжнародній арені.

Література [7; 10; 18; 19; 21; 23; 31; 37]

Контрольні запитання

1. Які є міжнародні угоди про використання природних ресурсів?

Теми для рефератів

1. Аналіз сучасної екологічної ситуації.
2. Загальні напрями міжнародної політики в сфері екологічної безпеки.

Тема 6. Екологічне законодавство та реалізація державної екологічної політики в Україні

Правова охорона навколишнього природного середовища, визначення та основні завдання. Основні закони в сфері екологічної безпеки в Україні. Системи екологічного моніторингу в Україні (СЕМ “Україна”, системи моніторингу радіаційної ситуації). Перехід до стандарту екологічного менеджменту серії ISO 14000 на підприємствах України, його переваги, відмінності від національного законодавства.

Література [6–8; 11; 13; 14; 15; 17; 25–27; 30; 33; 35]

Контрольні запитання

1. Дати визначення поняття “правова охорона навколишнього середовища”.
2. Що таке державна екологічна політика?
3. На які основні документи спирається екологічне законодавство в Україні?

Теми для рефератів

1. Законодавство України про тваринний світ.
2. Сучасна екологічна політика України.

Тема 7. Екологічно безпечний розвиток

Поняття про безпечне управління природними процесами. Основні вимоги та завдання управління екологічною безпекою. Методи забезпечення зниження тиску на навколишнє середовище (інформаційні технології, попереджувальні заходи, адміністративно-попереджувальні заходи, каральні заходи), їх зміст. Джерела надходження інформації до системи моніторингу та управління (інформація про стан атмосфери, інформація про стан води, база даних про екологічні умови). Системи підтримання прийняття рішень (СППР) та їх застосування в міжнародній практиці управління екологічною безпекою. Застосування інформаційних технологій у сфері управління станом навколишнього середовища (інтелектуальна система екологічної безпеки, експертна система прийняття рішень).

Література [2; 4; 9; 16; 35]

Контрольні запитання

1. Складові екологічної безпеки.
2. Яким чином використовуються інформаційні технології в сфері управління станом навколишнього середовища?
3. Перелічить завдання управління екологічною безпекою.

Теми для рефератів

1. Управління природними ресурсами.
2. Технологічна безпека.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Антропогенне навантаження на довкілля та його наслідки для України.
2. Хімічні забруднення, їх основні характеристики.
3. Основні функції екологічної безпеки як науки.
4. Програма стійкого екологічного розвитку в Україні.
5. Надзвичайні ситуації техногенного походження.
6. Система екологічного моніторингу в Україні.
7. Міжнародне право в системі екологічної безпеки.
8. Методи контролю за станом довкілля.
9. Законодавство України в сфері екологічної безпеки.
10. Утилізація радіаційних відходів як одна з найважливіших проблем в Україні.
11. Екологічна освіта в Україні та за кордоном.
12. Фактори, що становлять загрозу екологічній безпеці України.

13. Надзвичайні ситуації екологічної природи.
14. Законодавство про тваринний і рослинний світ.
15. Надзвичайні ситуації як чинник екологічної небезпеки.
16. Соціальні та економічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС.
17. Теплове забруднення довкілля.
18. Глобальне потепління і його наслідки для людства.
19. Наслідки глобальних екологічних катастроф для людства.
20. Стратегія екологічно безпечної політики України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке екологічна безпека?
2. Що таке екологічна загроза?
3. Що таке екологічний виклик, у чому він полягає?
4. Яким чином здійснюється контроль за станом здоров'я населення?
5. Вплив стану довкілля на здоров'я населення.
6. Охарактеризувати екологічний стан в Україні.
7. Що таке моніторинг?
8. Класифікувати системи моніторингу за методами спостереження.
9. Що таке забруднення?
10. Види забруднення за природою.
11. Завдання низової ланки системи моніторингу.
12. Завдання середньої ланки системи моніторингу.
13. Завдання вищої ланки системи моніторингу.
14. Блок-схема роботи системи моніторингу.
15. Схема інтелектуальної системи екологічної безпеки.
16. Що таке “Система підтримки прийняття рішення”.
17. Вплив господарської діяльності на стан водних ресурсів.
18. Виснаження наземних екосистем внаслідок техногенного навантаження.
19. Шляхи розповсюдження забруднюючих речовин.
20. Стандарт якості ISO серії 9000.
21. Стандарт якості ISO серії 14000.
22. Основні напрями вирішення глобальної сировинної кризи.
23. Розвиток екологічної енергетики.
24. Торгівля квотами як ринковий метод регулювання споживання природних ресурсів.
25. Міжнародні угоди про використання ресурсів.

26. Пошук альтернативних ресурсів.
27. Осмислення людством глобального рівня екологічних проблем.
28. Робота Римського Клубу.
29. Психологічні аспекти екологічної безпеки людини.
30. Екологічна політика України.
31. Що таке радіаційна небезпека?
32. Яким чином впливає виробництво на екологічну ситуацію в країні?
33. Екологічні проблеми питної води в Україні.
34. Яким чином пов'язані між собою дисципліни "Безпека життєдіяльності" та "Екологічна безпека"?
35. Чому глобальне потепління є гострою екологічною проблемою?
36. Яким чином співпрацює Україна з іншими Європейськими країнами в галузі екологічного права?
37. Що таке правова охорона навколишнього середовища
38. Що означає термін "харчова небезпека"?
39. Які органи на рівні держави розв'язують проблеми екологічної безпеки?
40. Назвіть основні функції Міністерства охорони навколишнього природного середовища.
41. Яким чином здійснюється моніторинг радіаційної ситуації в столиці?
42. Що таке надзвичайна ситуація техногенного походження?
43. Що таке техносфера?
44. Які види забруднень ви знаєте?
45. Що таке біологічне забруднення?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Боков В. А., Луцик А. В.* Основы экологической безопасности: Учеб. пособие. — Симферополь: СОНАТ, 1998. — 216 с.
2. *Буравльов Є. П.* Основы сучасної екологічної безпеки. — К., 2000. — 236 с.
3. *Буравльов Є. П.* Безпека навколишнього середовища. — К., 2004. — 320 с.
4. *Буравльов Є. П., Гетьман В. В.* Управління техногенною безпекою України. — К., 2006. — 235 с.
5. *Охорона навколишнього природного середовища в Україні.* — К., 1997. — 98 с.

6. *Штоков Є. Ф., Шестопалов В. М., Яковлев Є. О.* Екологічна геологія України. — К.: Наук. думка, 1993. — 407 с.
7. *Андрейцев Ю. І., Постовой М. А.* Екологічна експертиза, право і практика. — К., 1992. — 394 с.
8. *Малишко М. І.* Основи екологічного права України. — К.: МАУП, 1999. — 152 с.
9. *Качинський А. Б.* Екологічна безпека України: системний аналіз покращення. — К., 2001. — 312 с.
10. *Глобалізація і безпека розвитку* / За ред. О. Г. Білоруса. — К., 2001. — 733 с.
11. *Проблеми сталого розвитку України* — К., 1998. — 399 с.
12. *Гайченко В. А., Коваль Г. М., Буравльов Є. П.* Основи безпеки життєдіяльності людини — К.: МАУП, 2006. — 435 с.
13. *Екологія і закон* / За ред. В. І. Андрійцева. — К.: Юринком Інтер, 1997. — Т. 2.

Додаткова

14. *Дробноход М. І.* Концепція переходу України до стійкого екологічно безпечно розвитку. — К.: МАУП, 2002. — 17 с.
15. *Дробноход М. І., Вольвач Ф. В., Дрюканов В. Г.* та ін. Стійкий екологічно безпечний розвиток і Україна: Навч. посіб. — К., 2002. — 104 с.
16. *Лозанський В. Р.* Екологічне управління в розвинених країнах світу в порівнянні з Україною. — Харків, 2000. — 46 с.
17. *Шемшученко Ю. С.* Правовые проблемы экологии / Отв. ред. В. Л. Мунтян. — К.: Наук. думка, 1989. — 133 с.
18. *Василенко С. Л.* Экологическая безопасность водоснабжения. — Харьков: Райдер, 2006. — 320 с.
19. *Доклад о развитии человека 2006. Что кроется за нехваткой воды: власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов:* Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2007. — 440 с.
20. *Долина Л. Ф.* Современная технология и сооружения для очистки нефтесодержащих сточных вод: Монография. — Днепропетровск: Континент, 2005. — 296 с.
21. *Запольський А. К.* Водопостачання, водовідведення та якість води: Підручник. — К.: Вища шк., 2005. — 671 с.
22. *Копач П. І., Шапарь А. Г., Шварцман В. М.* Техногенез и кислотные дожди. — К.: Наук. думка, 2006. — 173 с.

23. *Левківський С. С., Падун М. М.* Рациональне використання і охорона водних ресурсів: Підручник. — К.: Либідь, 2006. — 280 с.
24. *Науменко І. І.* Оцінка надійності водогосподарських об'єктів: Монографія. — Рівне, 2006. — 182 с.
25. *Петренко О. С.* Охорона водних ресурсів. Умови скиду стічних вод в поверхневі водні об'єкти: Навч. посіб. — К., 2005. — 144 с.
26. *Право екологічної безпеки:* Навч. та навч.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев. — К.: Знання-Прес, 2002. — 331 с.
27. *Шкарупа В. Ф.* Основи екології та безпеки товарів народного споживання: Підручник. — К., 2002. — 314 с.
28. *Забезпечення екологічної безпеки під час виконання заходів бойової підготовки військ:* Навч. посіб. / С. Р. Артем'єв, О. І. Вальченко, А. Г. Карєєв. — Харків, 2004. — 37 с.
29. *Екологічна та радіаційна безпека:* Довідник / О. Г. Ольгінський, С. В. Мінка, О. В. Третьяков та ін. — Харків: НУА, 2003. — 319 с.
30. *Барбашова Н. В.* Екологічна безпека промислово розвинуеного регіону (правовий аспект): Монографія / Донецьк. держ. акад. упр. — Донецьк, 2002. — 227 с.
31. *Хлобистов Є. В.* Екологічна безпека трансформаційної економіки: Монографія / НАН України. Рада з вивч. продукт. сил України. — К., 2004. — 332 с.
32. *Тихомирова Г.* Екологічна безпека галузі // Харчова і переробна промисловість. — 2006. — № 2.
33. *Проблеми охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки /* Мінохорони навколиш. природ. середовища України. — Харков: Райдер, 2005. — 305 с.
34. *Качинський А. Б.* Екологічна політика й екологічна безпека України // Екологічний вісник. — К., 2006. — № 1.
35. *Гнілуша Н. В., Шанда В. І.* Проблематика екологічної безпеки та моніторингу // Безпека життєдіяльності. — 2006. — № 10.
36. *Дегодюк Е. Г., Дегодюк С. Е.* Правові основи екологічної безпеки. // Безпека життєдіяльності. — 2007. — № 4
37. *Маслова-Лисичкіна Н.* Екологічна безпека: стратегія довгострокового виживання // Спостерігач. — 1996. — № 20.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка.....	3
Тематичний план дисципліни “Екологічна безпека”.....	6
Методичні вказівки до самостійного вивчення кожної теми.....	7
Теми рефератів.....	10
Питання для самоконтролю.....	11
Список літератури.....	12

Відповідальний за випуск *А. Д. Вегеренко*
Редактор *О. М. Коваленко*
Комп’ютерне верстання *А. А. Кучерук*

Зам. № ВКЦ-4071

Підп. до друку 23.04.09. Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Друк ротатійний трафаретний.

Умов.-друк. арк. 0,87. Обл.-вид.арк. 0,7.

Наклад 50 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»

03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб’єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*